

ՀՏԴ՝ 93.94

DOI: 10.52971/18294316-2021.1-51

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԸ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅԱՆ
ՀՈՐՉԱՆՈՒՏՈՒՄ (1905-1907թթ.)

Արմեն Հայրապետյան

ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ

Բանալի բառեր՝ գործադուլ, բանվորական շարժում, երկայթուղային կայարան, ցարիզմ, ոստիկանություն, ռազմական դրություն:

1905թ. հունվարի 9-ին Պետերբուրգում խաղաղ ցուցարարների գնդակոծմամբ սկսվեց Ռուսաստանում առաջին բուրժուա-դեմոկրատական հեղափոխությունը: Այն ալեկոծեց ողջ երկիրը՝ իր հորձանուտի մեջ առնելով նաև Ալեքսանդրապոլը: Վերջինս ամենահեղափոխական քաղաքն էր Անդրկովկասում մինչև 1907թ.:

Սույն հոդվածի շրջանակներում գիտական գրականության, արխիվային վավերագրերի և պարբերական մամուլի հաղորդումների համադրմամբ՝ առանձին քննության առարկա է դարձել Ռուսական առաջին հեղափոխության տարիներին Ալեքսանդրապոլում ծավալված բանվորական շարժումների պատմությունը, ներկայացվել են շարժման պատճառները, ընթացքը և արդյունքները, լուսաբանվել են հեղափոխական շարժումն արմատախիլ անելու ուղղությամբ իշխանությունների գործադրած քայլերը:

Նախաբան. XIX դարավերջին Արևելյան Հայաստանը ներքաշվեց համառուսական կապիտալիզմի հորձանուտ, հիմնվեցին գործարաններ ու ֆաբրիկաներ, մեծ մասշտաբներ ընդունեց լեռնահանքային արդյունաբերությունը: Բուրժուազիայի կազմավորմանը զուգընթաց՝ հայտնվեց նաև բանվոր դասակարգը: Վերջինիս ձևավորման համար հիմնական աղբյուր հանդիսացավ տեղի աղքատացած ու հողազուրկ գյուղացիությունը, որ, պայմանավորված կապիտալիստական հարաբերությունների անհամաչափ

զարգացամբ, զանգվածաբար շարժվեց դեպի համեմատաբար խոշոր քաղաքներն ու արդյունաբերական կենտրոնները:

Հասարակական-քաղաքական կյանքում սկսված տեղաշարժերը և բանվորական շարժման վերելքը նպաստավոր պայմաններ ստեղծեցին հայ իրականության մեջ բանվորական մարքսիստական խմբակների ստեղծման համար: Սոցիալ-դեմոկրատական առաջին խմբակն Ալեքսանդրապոլում հիմնվեց 1902թ.՝ կայագործում: Այն առավել հայտնի էր «Սոցիալ-դեմոկրատական խմբի Ալեքսանդրապոլի բաժանմունք» անունով, ուներ գաղտնի գրադարան, կապեր էր հաստատել ՌՄԴԲԿ Կովկասյան միության հետ, ստեղծել էր ընդհատակյա քարոզչական աշխատանքի լայն ցանց և տարածում էր հեղափոխական կոչեր, թուղթիկներ ու բրոշյուրներ: Մինչև 1904թ. հիմնվեցին նաև երկաթուղայինների և քաղաքի աշխատավորների սոցիալ-դեմոկրատական խմբակները: Ռուսական առաջին հեղափոխության նախօրեին այս կազմակերպությունները հեղափոխական մեծ աշխատանք ծավալեցին կայագործի զինվորների, կրտսեր հրամանատարական կազմի, երկաթուղային բանվորների և աշխատավորական մյուս խավերի շրջանում¹:

Զարգացող կապիտալիստական հարաբերությունների ոլորտում ներգրավված Ալեքսանդրապոլը XIX դարավերջից դարձավ հասարակական բախումների և բանվորական շարժումների ասպարեզ: Այստեղ գործող 31 ձեռնարկություններում (օձառ, կաշի, գարեջուր, աղյուս և այլ) լայնորեն կիրառվում էր վարձու աշխատանքը²:

Բանվորական շարժումներն Ալեքսանդրապոլի գավառում 1905-1907թթ.

Տնտեսական հողի վրա առաջին ելույթն Ալեքսանդրապոլում տեղի ունեցավ արդեն 1895 թ.: Հուլիսին ընդվզեցին Մալխասյանի տպարանի բանվորները: «Մշակ»-ի թղթակցի հավաստմամբ՝ «գործադուլի պատճառը ռոճիկի քչությունը և անկանօն վճարելն էր, բանտը ստանում էր ամսական 3-12 ռուբլի, իսկ օրական բանում՝ 14-16 ժամ»³: 1896 թ. դեկտեմբերի 11-ին գործադուլ արեցին նաև Մեծ Ղարաքիլիսայի մոտ՝ Ջամանլուի կամուրջի շինարարության բանվորները: Դեպքի վայր ժամանած ոստիկանները կրակ բացեցին ցուցարարների ուղղությամբ՝ վիրավորելով երեք հոգու⁴:

XXդ. սկզբին բանվորական ելույթներն առավել մեծ մասշտաբներ ընդունեցին: 1902-1903 թթ. ոտքի ելան Ալեքսանդրապոլ և Ղարաքիլիսա կայարանների երկաթուղային բանվորները: Գործադուլավորները պահանջում էին բարձրացնել աշխատավարձը, կրճատել աշխատանքային օրը, բանվորներին տալ անվճար ապահովագրություն, հանրակացարան, արձակուրդի ժամանակ պահպանել աշխատավարձը, հաստատել գիշերային հերթապահություն և այլն: Մակայն, ոստիկանության ուժերի միջամտությամբ

¹ Աղայան Օ., Հայաստանը 1905-1907թթ. ռևոլյուցիայի տարիներին // «Ռևոլյուցիոն շարժումները Հայաստանում ռուսական առաջին ռևոլյուցիայի տարիներին» (հոդվածների ժողովածու), Երևան, 1955, էջ 42-43:

² Список фабрик из заводов Российской Империи. Под ред. Варзара В.Е. СПб. -1912. С. 265.

³ Խաժ. Ա., Նամակ Ալեքսանդրապոլից, «Մշակ», օրաթերթ, Թիֆլիս, 1895, N 88, 5 օգոստոսի, էջ 3:

⁴ Ավետիսյան Վ., Մի էջ Հայաստանի բանվորական շարժումների պատմությունից, Երևան, 1961, էջ 30-31:

իշխանություններին հաջողվեց ելույթը ճնշել: Նույն ճակատագրին արժանացավ նաև 1904թ. ապրիլի 29-ին Ալեքսանդրապոլում կենցաղային ձեռնարկությունների աշխատողների և տնային ծառայողների հայտարարած գործադուլը: Սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպության ղեկավարությամբ գործադուլավորներն ընտրեցին կոմիտե, մշակեցին տնտեսական պահանջներ և ներկայացրին ձեռնարկատեր Ձիթողյանին: Սակայն դրանք մերժվեցին, իսկ մահակներով զինված ոստիկաններն ապրիլի 30-ին ցրեցին միտինգը՝ ձերբակալելով ղեկավարներին⁵:

Ալեքսանդրապոլցի աշխատավորների այս ելույթները հիմնականում ունեին տնտեսական բնույթ և անկազմակերպ էին, բայց դրանք կարևոր նշանակություն ունեցան, որովհետև բացեցին քաղաքական գործադուլների ու հեղափոխական ելույթների մի ամբողջ շրջան:

1905թ. հունվարի 9-ին Պետերբուրգում խաղաղ ցույցի ելած բանվորների գնդակոծմամբ սկսվեց Ռուսաստանում բուրժուա-դեմոկրատական առաջին հեղափոխությունը: Այն արեկոծեց ողջ երկիրը՝ հասնելով ազգային ծայրագավառներ: Մարտի կեսերից գործադուլային շարժումների մեջ ընդգրկվեց նաև Ալեքսանդրապոլը:

Հեղափոխական շարժմանն առաջինն արձագանքեցին երկաթուղային բանվորներն ու ծառայողները: Արդեն 1905թ. մարտի 20-ին գործադուլ սկսվեց Ալեքսանդրապոլ-Ղարաքիլիսա երկաթուղագծում: Իշխանությունները փորձեցին Թիֆլիսից Երևան ողջ գծի երկարությամբ զինվորական հսկողություն սահմանել⁶, սակայն կանխելով զորքերի հնարավոր տեղաշարժը՝ գործադուլավորները որոշ հատվածներում հանեցին երկաթուղային գծերը⁷: Ապրիլի 5-ին իրենց տնտեսական պահանջները ներկայացրին նաև Ալեքսանդրապոլ կայարանի բանվորները: Նույն օրը դադարեց գնացքների երթևեկությունը Թիֆլիս-Երևան և Ալեքսանդրապոլ-Կարս ուղղություններով: Համաձայն Երևանի նահանգապետի 1905թ. ապրիլի 25-ի Կովկասի փոխարքա Ի. Վորոնցով-Ղաշկովին ներկայացրած զեկուցագրի՝ «Ալեքսանդրապոլն այդ օրերին ամենահեղափոխական քաղաքն էր Անդրկովկասում»⁸: Գործադուլը ճնշելու համար իշխանությունները դիմեցին զորքի օգնությանը: Երկաթուղագիծ բերված Կաբարդինյան 80-րդ հետևակային գնդի 1-ին վաշտը գծի վրա մնաց մինչև հունիսի 17-ը⁹:

Սակայն ապրիլյան գործադուլները միայն բանվորական շարժումներով չսահմանափակվեցին: Ըստ Երևանի նահանգային ժանդարմական վարչության պետի 1905 թ. ապրիլի 5-ի Ոստիկանության ղեկարտամենտ ներկայացրած զեկուցագրի՝ «Մարտի վերջին Ալեքսանդրապոլի քաղաքային դուման ընդունեց և Կովկասի փոխարքային մատուցեց 15 կետից բաղկացած մի հանրագիր, որով պահանջում էր՝

⁵ Համբարչյան Ա., Մուրադյան Ա., Միմոնյան Ա., Արևելյան Հայաստանի պրոլետարիատի պատմություն, Երևան, 1988, էջ 175:

⁶ Революция 1905 г. в Закавказье (Хроника событий, документы и материалы). Тифлис. -1926. С. 119.

⁷ Революция 1905 г. в Закавказье. С. 126.

⁸ Նույն տեղում, էջ 117-118:

⁹ Հարությունյան Գ., Ռևոլյուցիոն շարժումները Հայաստանում 1905-1907թթ., Երևան, 1956, էջ 79:

1. մտցնել դասային զեմսովոյական հիմնարկներ և փոխել քաղաքապահի կանոնադրությունը՝ լրիվ ինքնավարության և ընդհանուր քվեարկության սկզբունքներով,
2. մտցնել երդվյալ ատենակալների դատարան և ընտրովի հաշտարար դատավորներ, դատավարությունը կազմակերպել մայրենի լեզվով, գերազանցապես հայերով բնակեցված շրջաններում դատավորների համար պարտադիր համարել հայոց լեզվի իմացությունը,
3. հայ բնակչության համար պարտադրաբար բաժնեհողեր գնել գանձարանի օժանդակությամբ՝ ներքին նահանգների համար կիրառվող ընդհանուր հիմունքներով, տեղական սակավահող ու հողագուրկ գյուղացիներին տալ պետական ազատ հողերի վրա բնակվելու իրավունք,
4. Կովկասում մտցնել ընդհանուր, պարտադիր ձրի տարրական ուսուցում,
5. տարրական դպրոցներում մտցնել մայրենի լեզվի պարտադիր ուսուցում,
6. ժողովրդին տալ ժողովների, հավաքությունների, միությունների և գործադուլների ազատություն,
7. տեղական մամուլն ազատել գրաքննությունից և դատարանի առջև պատասխանատվությունից,
8. ապահովել անձի և գույքի անձեռնմխելիություն,
9. մտցնել ութժամյա աշխատանքային օր և բանվորների պարտադիր ապահովագրում,
10. սահմանել աշխատավարձի նվազագույն շեմ,
11. վերացնել ուժեղացված պահնորդությունն ու ռազմական դրությունը Կովկասում,
12. վերացնել դավանանքային ու կրոնական սահմանափակումները, սահմանել խղճի ազատություն,
13. երդման արարողությունը կատարել մայրենի լեզվով,
14. Հայ Առաքելական եկեղեցուն վերադարձնել վանքերին, նախկին ծխական ու թեմական դպրոցներին պատկանած և 1903թ. օրենքով բռնագրավված գույքն ու կապիտալը,
15. ներում շնորհել վարչական կարգով աքսորված բոլոր հայերին»¹⁰:

«Մշակ» պարբերականի հավաստմամբ՝ 28 կետերից բաղկացած նմանատիպ հանրագիր նույն օրերին կազմվեց և Նախարարների կոմիտե ուղարկվեց նաև Երևանի բնակիչների կողմից¹¹: Այդ հանրագրերը արտացոլում էին արևելահայության աճող պայքարը տիրող կարգերի դեմ:

1905թ. հոկտեմբերի 7-ին սկսվեց Համառուսաստանյան քաղաքական գործադուլը, որով հեղափոխական շարժումը երկրում թնակոխեց իր զարգացման բարձրագույն աստիճանը: Մեկ շաբաթ անց քաղաքական գործադուլների ալիքը հասավ Անդրկովկաս և իր հորձանուտի մեջ առավ նաև Ալեքսանդրապոլը: Հոկտեմբերի 14-ի երեկոյան Ալեքսանդրապոլի հանգույցում հրավիրված ժողովը որոշեց միանալ համառուսաստանյան գործադուլին: Հաջորդ օրը երթևեկությունն Ալեքսանդրապոլ-Կարս և Ալեքսանդրապոլ-Երևան գծամասերում կանգ առավ: Մեքենավար Ս. Շահբազյանի

¹⁰ **Հարությունյան Գ.**, նշվ. աշխ., էջ 86:

¹¹ Երևանի Դումայի որոշումները // «Մշակ» օրաթերթ, Թիֆլիս, 1905, N 64, 7 ապրիլի, էջ 2:

գլխավորությամբ կազմակերպված գործադուլային կոմիտեն բանվորական վերահսկողություն հաստատեց ողջ հանգույցի և երկաթուղային երթուղիների վրա, իսկ երկաթուղայիններից կազմված զինված ջոկատները զինաթափեցին երկաթուղային պահակախմբերին¹²: Գնացքներն աշխատելու էին բացառիկ դեպքերում, այն էլ՝ բանվորների թույլտվությամբ:

Հոկտեմբերի 16-ին գործադուլային կոմիտեն հրապարակեց 18 կետից կազմված թռուցիկ, որով պահանջում էր սահմանել ութժամյա աշխատօր, բարձրացնել աշխատավարձը, բանվորներին և ծառայողներին տալ պետական ապահովագրություն և անվճար բժշկական օգնություն, վերացնել երեկոյան և գիշերային աշխատանքները, անհապաղ հրավիրել սահմանադիր ժողով, ազատ արձակել քաղաքական բանտարկյալներին, ազգություններին տալ իրավահավասարություն, խոսքի, մամուլի, հավաքույթների, միությունների, կրոնի ազատություն և այլն¹³:

Շարժումը ճնշելու համար իշխանություններն Ալեքսանդրապոլի երկաթգծում ռազմական դրություն հայտարարեցին, ապա փորձեցին Թիֆլիսից կազակային զորամասեր տեղափոխել այստեղ: Դրան ի պատասխան՝ գործադուլավորները մի շարք վայրերում կազմակերպեցին զինվորական գնացքների խորտակումներ: Այսպես, հոկտեմբերի 15-ին Ղարաքիլիսա և Շահալի կայարանների միջև խորտակվեց Թիֆլիս գնացող զինվորական գնացքը (զոհվեցին 5, վիրավորվեցին 5 կազակներ): Եվս մեկ զինվորական գնացք խորտակվեց հոկտեմբերի 16-ին՝ Սանահին կայարանի մոտ (զոհվեցին 3, վիրավորվեցին 5 կազակներ)¹⁴:

Կրած անհաջողություններից հետո իշխանությունները գործադուլավոր բանվորներին ուղղակի փոխարինեցին զինվորներով: 1905թ. հոկտեմբերի 16-ին Կովկասյան 2-րդ սակրավորական գումարտակից երկու վաշտ գործուղվեց Ալեքսանդրապոլ կայարան՝ «երկաթուղու ուղեգծերում նորոգման բանվորների, լապտերավարների և հեռագրավարների պարտականությունները կատարելու համար»¹⁵:

Շեղափոխական շարժման հետագա աճը կանխելու նպատակով 1905թ. հոկտեմբերի 17-ին Նիկոլայ II-ը հրապարակեց մանիֆեստ, որը հռչակում էր քաղաքացիական ազատությունների անխախտ հիմունքներ, անձի իսկական անձեռնմխելիություն, խղճի, խոսքի, ժողովների և միությունների ազատություն: Այդ փաստաթուղթը խոստանում էր նաև օրենսդիր դումա և այդ դումայի ընտրություններին հասարակության բոլոր խավերի ներկայացուցիչների մասնակցություն:

¹² Всероссийская политическая стачка в октябре 1905 г. Документы и материалы. Ч. I. Москва-Л. -1955. С. 214-215.

¹³ Революционное движение в Армении в 1905-1907 гг. Сборник материалов и документов. Ереван. -1955. С. 146-147.

¹⁴ Революция 1905 г. в Закавказье. С. 78-79.

¹⁵ Վրաստանի պատմության կենտրոնական արխիվ (այսուհետև՝ ՎՊԿԱ), ֆոնդ 27, ցուցակ 1, գործ 192, թ. 35:

Մանիֆեստի հրապարակումից հինգ օր անց երկաթուղին վերագործարկվեց¹⁶: Մակայն բանվորական շարժումները չդադարեցին:

Նոյեմբերի 15-ին Մոսկվայի փոստ-հեռագրատների ծառայողների գործադուլով համառուսական գործադուլային շարժումը վերսկսվեց: Նոյեմբերի 16-ին դադարեց աշխատանքը նաև Ալեքսանդրապոլի փոստ-հեռագրատանը: Իգրայելովի նախագահությամբ կազմված գործադուլային կոմիտեն (գանձապահ՝ Անանին, քարտուղար՝ Կոլելով)¹⁷ բաժանմունքի ծառայողներից ֆինանսական միջոցներ հավաքեց Մոսկվայի գործադուլային կոմիտեին աջակցելու համար:

Տեղի ունեցածը լուրջ տագնապ առաջացրեց քաղաքային և զինվորական իշխանությունների շրջանում: Հեռագրատան աշխատանքները վերսկսելու համար իշխանությունները կրկին դիմեցին գործի օգնությանը, սակայն ձախողվեցին և ստիպված եղան գործադուլավորներից այս անգամ ևս փոխարինել զինվորներով:

Ալեքսանդրապոլի կայագործի պետին ներկայացրած 1905թ. նոյեմբերի 16-ի իր զեկուցագրում Կաբարդինյան 80-րդ հետևակային գնդի հրամանատար Լևիցկին տեղի ունեցածը նկարագրել է հետևյալ կերպ. «Այն բանից հետո, երբ գործադուլավորները մերժեցին անհապաղ աշխատանքի անցնելու առաջարկս, հրամայեցի գրասենյակից հեռացնել բոլոր չինովնիկներին, դռները կնիքեցի, դրանց մոտ պահակակետեր նշանակեցի, իսկ կառավարական պաշտոնական հեռագրերի ընդունման համար փոստ-հեռագրական գրասենյակի պետի տրամադրության տակ թողեցի հեռագրային գործին տիրապետող 3 զինվորականներին»¹⁸:

Փոստ-հեռագրատան ծառայողների գործադուլը շարունակվեց մոտ մեկ ամիս և ավարտվեց միայն դեկտեմբերյան զինված ապստամբության պարտությունից հետո:

Հեղափոխական իրադրության հասունացումը 1905թ. դեկտեմբերի 9-ին երկիրը հասցրեց զինված ապստամբության: Այն սկսվեց Մոսկվայից և շարունակվեց 9 օր: Ջինված ապստամբությանն Ալեքսանդրապոլն արձագանքեց քաղաքական նոր գործադուլներով: Դեռևս հոկտեմբերին ստեղծված երկաթուղայինների գործադուլային կոմիտեն անմիջապես իր վերահսկողությունը հաստատեց տեղի հանգույցի և Ալեքսանդրապոլ-Կարս ու Ալեքսանդրապոլ-Ուլուխանլու-Երևան գծամասերի վրա: Դեպոյի և կայարանի ցարական պաշտոնյաները փոխարինվեցին բանվորներով, կազմակերպվեցին զինված ջոկատներ, դատարան և փոխօգնության դրամարկղ: Բանվորական հավաքներ գումարելու համար կոմիտեն շենք վարձեց, որտեղ տեղավորվեց նաև հեղափոխական դատարանը: Վերջինս եռանդուն գործունեություն ծավալեց բանվորների շրջանում կարգապահությունը պահպանելու համար:

Չեզոքացնելով պետական մարմիններին՝ Ալեքսանդրապոլի գործադուլային կոմիտեն վերածվեց բանվորների հեղափոխական իշխանության օրգանի՝ իրականացնելով բանվորների դեպուտատների խորհրդի ֆունկցիաներ:

¹⁶ Панкратова А. М. Первая русская революция 1905-1907 гг. Москва. -1951. С. 135.

¹⁷ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆոնդ, 103, ցուցակ 1, գործ 165, թ. 116:

¹⁸ Высший подъем революции 1905-1907гг. Вооруженные восстания. Ноябрь-декабрь 1905г. Ч. 1. Москва. -1955. С. 111-112.

Դեկտեմբերյան գործադուլային շարժումը մեծ արձագանք ստացավ նաև գավառի մյուս բնակավայրերում: Օրինակ, Ղարաքիլիսայի երկաթուղայինները գործադուլի ժամանակ օգտագործելու նպատակով գաղտնի պատրաստել էին թնդանոթ: Ապստամբությունը ճնշելուց հետո ոստիկանությունն այն բռնագրավեց և հանձնեց Ալեքսանդրապոլի զինանոցի պահեստ¹⁹:

Հետաքրքիր է այն, որ գործադուլի օրերին երկաթուղու աշխատանքը լրիվ չդադարեց: Գնացքները տեղափոխում էին կոմիտեի ներկայացուցիչներին, գորացրման ենթակա զինվորներին, երկաթուղային բեռներ, մթերքներ և սահմանափակ թվով մարդկանց, որոնցից ստացված գումարները դրվում էին կոմիտեի տրամադրության տակ: Ընդ որում, բեռնափոխադրումները ոչ միշտ էին իրականացվում վճարովի հիմունքներով: Օրինակ, հայ-թաթարական ընդհարումների հետևանքով սովի մատնված շրջանների բնակչությանն ուղարկվող օգնությունը տեղափոխվում էր անվճար:

Ըստ Կովկասյան երկաթուղային վարչության պետի 1905թ. դեկտեմբերի 14-ին փոխարքային ներկայացրած զեկուցագրի՝ Ալեքսանդրապոլի գործադուլային կոմիտեի ցուցումներով էին գործում նաև Կարս, Ուլուխանլու և Երևան կայարանների երկաթուղայինները²⁰:

Տեղական իշխանություններն անգոր գտնվեցին գործադուլավորների դեմ: Փոխարքայի հրամանով դեկտեմբերի 14-ից Թիֆլիսի նահանգը, իսկ 15-ից նաև ողջ անդրկովկասյան երկաթուղին հայտարարվեց ռազմական դրության մեջ²¹:

Դեկտեմբերի 19-ին ռազմական դրություն հայտարարվեց նաև Ալեքսանդրապոլում. քաղաքացիներին խստիվ արգելվեցին առանց իշխանությունների թույլտվության սառը զենք կամ հրազեն ունենալն ու կրելը: Հրամանին չենթարկվելու, ինչպես նաև ոստիկանությանը դիմադրություն ցույց տալու համար մտցվեց մահապատիժ²²: Նույն օրը հրապարակվեց Ալեքսանդրապոլի կայարանի պարետի հրամանը, որում ասվում էր. «Մինչև դեկտեմբերի 20-ը բոլոր երկաթուղային ծառայողները, ովքեր ինչ-ինչ պատճառներով չեն ներկայացել ծառայության՝ կայարանի պարետ փոխգնդապետ Դրաչուկի անունով ներկայացնեն զեկուցագրեր, որոնցում հանգամանորեն կբացատրեն ծառայության չներկայանալու հարգելի պատճառները: Դեկտեմբերի 20-ից հետո զեկուցագրեր չներկայացրած անձինք կմեղադրվեն ա) ռազմական դրության պահանջներին չենթարկվելու, բ) կառավարական կարգը տապալելու փորձի և գ) քաղաքացիների կյանքի և առողջության դեմ հանցագործություն կատարելու մեջ և նրանց նկատմամբ կսկսվի հետաքննություն»²³:

Երկաթուղու բնականոն աշխատանքը վերականգնելու համար իշխանություններն այն հեղեղեցին գորքերով: Եղան նաև բացահայտ սադրանքի փորձեր: Օրինակ, լուրեր տարածվեցին, թե իբր երկաթուղայինները պատրաստվում են հարձակվել Ա-

¹⁹ Աղայան Օ., Ռևոլյուցիոն շարժումները Ալեքսանդրապոլում 1905-1907թթ., Երևան., 1955, էջ 34:

²⁰ ՎՊԿԱ, ֆոնդ. 26c, ցուցակ 1, գործ 6, թ. 3:

²¹ ՎՊԿԱ, ֆոնդ 39, ցուցակ 1, գործ 2555, հ. 8, թ. 195:

²² ՀԱԱ, ֆոնդ 41, ցուցակ 1, գործ 771, թ. 6:

²³ Նույնը:

լեքսանդրապոլի ամրոցի վրա և թալանել զինապահեստները, կամ գործադուլավորները ձեռնել են քաղաքի փողոցներում հանդիպած զինվորներին և կոչ են անում բնաջնջել բոլոր ռուսներին²⁴:

Բացահայտ սաղարանք կարելի է որակել նաև քաղաքացիական իշխանություններին աջակցելու և, այսպես կոչված, «բանվորական ընդհարումները» հանդարտեցնելու պատրվակով Ալեքսանդրապոլ քաղաքի և համանուն գավառի պահնորդության գործերի հրամանատարի կողմից ղեկտեմբերի 20-ին և 21-ին Դրագունյան 45-րդ գնդի երկու դասակներն Ալեքսանդրապոլի կայարան գործուղելը: Վերջիններիս հրամայվել էր անհնազանդության ցանկացած փորձ ճնշել զենքի ուժով: Սակայն, ըստ գնդի հրամանատարի ղեկտեմբերի 21-ի զեկուցագրի՝ «...երկու դեպքում էլ առիթ չստեղծվեց դիմելու զենքի գործածության»²⁵: Հավանաբար, ցուցաբերելով բարձր գիտակցություն, գործադուլավորները կարողացել էին խույս տալ գործերի հետ ընդհարումից:

Մոսկվայում սկսված զինված ապստամբության պարտությունից հետո իշխանությունները առանձնակի դաժանությամբ հաշվեհարդար տեսան ձեռքակալված երկաթուղայինների հետ, ապա ձեռնամուխ եղան բնակչության զինաթափմանը: Ալեքսանդրապոլում այդ «գործը» հանձնարարվեց Կաբարդիյան 80-րդ գնդի հրամանատար Լևիցկուն, որը քաղաքային բնակչության վրա հոգեբանական ճնշում գործադրելու հույսով որոշեց զինաթափման արարողությանը հաղթահանդեսի տեսք տալ: 1905 թ. դեկտեմբերի 19-ի հատուկ հրամանով նա պարտադրեց զենքը հանձնելու եկած քաղաքացիներին անցնել սրերը պարզած և կրակելու պատրաստ հեծյալների և հետևակայինների շարքերի միջով²⁶:

Հակառակ հեղափոխական պայքարն արմատախիլ անելու իշխանությունների գործադրած ջանքերին, բանվորական շարժումներն Ալեքսանդրապոլում շարունակվեցին նաև դեկտեմբերյան զինված ապստամբության պարտությունից հետո:

Արդեն 1906թ. մայիսի 27-ին գործադուլ հայտարարեցին Ալեքսանդրապոլի պայտազոր՝ բանվորները²⁷, հունիսի 6-ին՝ դերձակ բանվորները²⁸, 8-ին՝ կոշկակար բանվորները²⁹: Հետևելով նրանց օրինակին՝ հուլիսի 3-ին դադարեցրին աշխատանքը նաև Ալեքսանդրապոլի «Փոխադարձ վարկի ընկերության» ծառայողները³⁰: Բոլոր դեպքերում գործադուլավորները առաջ էին քաշում բացառապես տնտեսական բնույթի պահանջներ՝ բարձրացնել աշխատավարձերը, կրճատել աշխատանքային օրը, թեթևացնել

²⁴ **Հարությունյան Գ.**, նշվ. աշխ., էջ 99:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 98:

²⁶ Революционное движение в Армении в 1905-1907 гг. Сборник материалов и документов. Ереван. -1955. С. 163-164.

²⁷ **Ա.Տ.-Ա.**, Նամակ Ալեքսանդրապոլից // «Կայծ», օրաթերթ, Թիֆլիս, 1906, N 35, 7 յուլիսի, էջ 3:

²⁸ **Հրանդ**, Գործադուլները Ալեքսանդրապոլում // «Կեանք», Թիֆլիս, 1906, N 14, 17 յունիսի, էջ 224:

²⁹ **Յ.Մ.**, Նամակ Ալեքսանդրապոլից // «Կայծ» օրաթերթ, Թիֆլիս, 1906, N 30, 25 յունիսի, էջ 3:

³⁰ Ալեքսանդրապոլի Ռ.Ս.Դ.Բ.Կ. կազմակերպության թռուցիկը // «Կայծ» օրաթերթ, Թիֆլիս, 1906, N 36, 9 յուլիսի, էջ 3:

աշխատանքի պայմանները³¹: Սակայն գործատուներին նույնիսկ այս համեստ պահանջներն անընդունելի էին: Աշխատավորների սոցիալ-տնտեսական վիճակը բարելավելուն ուղղված ցանկացած պահանջ անմիջապես քաղաքականացվում էր՝ ստանալով հետևյալ պատասխանը. «...օղու էր սոցիալիստի բան է, էր հայութեն չէ, վազն արեք էր բանեն, էտով դուք ազգի տունը կքանդէք»³²:

Օգոստոսի 10-ին աշխատանքը դադարեց հացի փոփոխում: Այդ մասին «Նոր խօսք» պարբերականը գրել է. «Երբ տեղիս հացթուխները գործադուլ յայտարարեցին, նրանց տերերը հարբած՝ ժողովեցին Ս. Խոյեցեանի խանութը և պահանջեցին հեռացնել մի գործակատարի, որ դաշնակցության գործադուլային բիրոյի անդամն էր: Հակառակ դեպքում սպառնացին խանութը քարոքանդ անել: Ադան, վախենալով խուլիզանների սպառնալիքներից, հեռացրեց գործակատարին: Նոյն կերպ վարեցին և Տեր-Յարութիւնեանի հետ: Սրան էլ ստիպեցին հեռացնել գանձապահին, որի վրայ նոյնպէս կասկածում էին, թէ խառն է հացթուխների գործադուլի գործում»³³:

Օգոստոսի 11-ին գործադուլի էլան նաև Ալեքսանդրապոլի զինետների բանվորները, խոհարարները, խանութների գործակատարներն ու տնային աշխատողները: Աշխատավարձի բարձրացումից և աշխատաժամի կրճատումից զատ՝ վերջիններս պահանջում էին նաև կիրակի ու տոն օրերը հայտարարել ոչ աշխատանքային և տարեկան մեկամսյա արձակուրդ տալ: Այս մասին Երևանի նահանգապետը զեկուցել է Կովկասի ոստիկանապետին, պարտավորվելով «միջոցներ ձեռնարկել գործադուլի ղեկավարներին հայտնաբերելու համար»³⁴:

Նույն օրերին տնտեսական բնույթի պահանջներով գործադուլ սկսեցին նաև Ալեքսանդրապոլի քաղաքային հիվանդանոցի ծառայողները: Քաղաքային վարչությունը մերժեց նրանց պահանջները, բոլորին ազատեց աշխատանքից և փակեց հիվանդանոցը, իսկ հիվանդներին տեղափոխեց տեղական զինվորական լազարեթ³⁵:

Համեմատաբար հաջողված կարելի է համարել «Զինգեր» կարի ընկերության ծառայողների գործադուլը: Այն սկսվեց օգոստոսի կեսերին և երկու շաբաթ անց ավարտվեց բանվորների հաղթանակով:

Հաջորդ ամիսներին իշխանություններին հաջողվեց բիրտ ուժի կիրառմամբ նվազագույնի հասցնել գործադուլային շարժումները, իսկ 1907թ. հուլիսի 3-ի պետական հեղաշրջումից հետո՝ նաև փակել հեղափոխության էջը: Այս ընթացքում Ալեքսանդրապոլում տնտեսական հողի վրա վերջին ընդվզումը տեղի ունեցավ 1907թ. գարնանը: Մարտի 28-ին քաղաքի վեց հրուշակարանների վարպետներն ու բանվորները, հավաքվելով հայկական հին գերեզմանատանը, կազմեցին և գործատուներին ներկայացրին իրենց պահանջները՝ առաջարկելով երեք օրվա ընթացքում բավարարել դրանք:

³¹ **Ենգոյան Փ.**, Ռևոլյուցիոն շարժումները Ալեքսանդրապոլում 1905-1907թթ. // «Ռևոլյուցիոն շարժումները Հայաստանում 1905-1907թթ.», Հոդվածների ժողովածու, Երևան, 1955, էջ 165:

³² **Ընկեր**, Դարբին բանուրների պահանջները // «Կեանք», Թիֆլիս, 1906, N 15, 24 յունիսի, էջ 244:

³³ Կովկասեան կեանք // «Նոր խօսք» օրաթերթ, Թիֆլիս, 1906, N 1, 18 օգոստոսի, էջ 2:

³⁴ **Ենգոյան Փ.**, նշվ. աշխ., էջ 166:

³⁵ **Հարությունյան Գ.**, նշվ. աշխ., էջ 109:

Մերժում ստանալով՝ նրանք ապրիլի 1-ից դադարեցրին աշխատանքները, սակայն որևէ արդյունքի չհասան³⁶:

Հեղափոխական շարժան դեմ պայքարի ամենափորձված մեթոդը քրեական հետապնդումն էր: Իշխանություններն առանց մեղադրանք ներկայացնելու կամ կեղծ մեղադրանքներով զանգվածային ձերբակալություններ սկսեցին՝ այս կերպ անողորմ դատաստան տեսնելով աշխատավորների հետ: Բանտերը լցվեցին ցարիզմի համար «կասկածելի» մարդկանցով: Միայն Երևանի նահանգում 1906թ. դրությամբ բանտարկվեց 3661 մարդ (այդ թվում՝ 19 կին)³⁷: Ոստիկանական հետապնդումները հատկապես մեծ ծավալներ ընդունեցին երկաթուղայինների շրջանում: 1905-1907թթ. միայն Ալեքսանդրապոլի երկաթուղու բաժանմունքում 126 ծառայողներ հայտնվեցին քաղաքականապես «անվստահելի» մարդկանց ցուցակում³⁸: Բանտային ծանր ռեժիմը խեղանդամ դարձրեց ու գերեզման իջեցրեց շատերին: Արյունալի կամայականությունները դարձան սովորական երևույթ: «Կայծ» պարբերականը 1906թ. հուլիսի 7-ին հրապարակեց Պետական Դոմայի անդամ Տեր-Պետրոսյանցի ռուղված Ալեքսանդրապոլի բանտի բանտարկյալների նամակը, որում վերջիններս տեղեկացնում էին, թե առանց դատ ու դատաստանի տասը-քսան ամսով գտնվում են բանտային զնդաններում, ուր, «հակառակ գոյություն ունեցող օրենքների, պահում են շղթայակապ»: Բանտարկյալներն իրենց ցատումնալից զայրույթն էին արտահայտում բանտային իշխանության ապօրինությունների և դաժանությունների նկատմամբ և խնդրում օգնել իրենց³⁹:

Եզրահանգում. Ամփոփելով Ռուսական առաջին հեղափոխության տարիներին Ալեքսանդրապոլում ծավալված բանվորական շարժումների համառոտ քննությունը՝ նշենք հետևյալը. 1905-1907թթ. Ալեքսանդրապոլը հանդես եկավ որպես քաղաքական պայքարի կարևորագույն կենտրոն և մեծապես նպաստեց հեղափոխական պայքարի հետագա ծավալմանը Արևելյան Հայաստանի մյուս քաղաքներում: Ալեքսանդրապոլի բանվորների և ծառայողների ելույթները հիմնականում ընթացան ռուս աշխատավորների օրինակով: Ռուսաստանի հոկտեմբերյան համընդհանուր գործադուլը, դեկտեմբերյան զինված ապստամբությունը և մյուս ելույթները ոգեշնչեցին նաև ալեքսանդրապոլցիներին ցարիզմի դեմ մղվող պայքարում:

АЛЕКСАНДРОПОЛЬ В ПУЧИНЕ ПЕРВОЙ РУССКОЙ РЕВОЛЮЦИИ 1905-1907 ГГ.

Այրաпетյան Ա. Շ.

Ключевые слова: забастовка, рабочее движение, железнодорожная станция, царизм, полиция, военное положение.

³⁶ Համբարյան Ա., Սուրադյան Ա., Միմոնյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 220:

³⁷ Памятная книжка Эриванской губернии на 1908 год. Ведомость о движении арестантов в Эриванской губернии за 1906 год. Подъ ред. В.Е. Василева. Эривань. -1908. С. 58.

³⁸ Արզումանյան Մ., Բոլշևիկների գործունեությունը և ռևոլյուցիոն շարժումները Հայաստանում 1907-1917թթ., Երևան, 1959, էջ 26:

³⁹ Նամակ Ալեքսանդրապոլից // «Կայծ» օրաթերթ, Թիֆլիս, 1906, N 35, 7 յուլիսի, էջ 3: Ա.Տ.-Ա., Նամակ Ալեքսանդրապոլից // «Կայծ» օրաթերթ, Թիֆլիս, 1906, N 7, 23 ապրիլի, էջ 2:

Александрополь, вовлеченный в развивающиеся капиталистические отношения, уже с конца XIX в. стал ареной общественных столкновений. Рабочее движение достигло своего апогея во время Первой русской революции. Выступая в качестве важнейшего центра политической борьбы, Александрополь поспособствовал распространению борьбы также и в другие города Восточной Армении. Александропольцы отреагировали политическими забастовками на Октябрьскую всеобщую стачку, Декабрьское вооруженное восстание и другие процессы в России. Активностью особенно выделились местные железнодорожники.

К сожалению, после поражения декабрьского восстания властям, применением грубой силы удалось подавить забастовки, а после государственного переворота 3 июля 1907 года и вовсе закрыть страницу революции.

ALEXANDRAPOL IN THE WHIRLPOOL OF THE FIRST RUSSIAN REVOLUTION IN 1905-1907

Hayrapetyan A. S.

Key words: *strike, labor movement, railway station, tsarism, police, martial law.*

Alexandropol, being involved in the evolving capitalist relations, became an arena of the social conflict already beginning from the late XIX century. Workers' uprising reached its peak during the years of the First Russian Revolution. Acting as a key center of the political struggle, Alexandropol greatly contributed to the spread of the struggle in other cities of Eastern Armenia. Alexandropol responded to Russia's October general strike, the December armed uprising, and other deriving actions with political strikes. Especially, the local railwaymen stood out with their vigorous activities.

Unfortunately, in the months following the defeat of the December uprising, authorities managed to suppress the strike movements by use of brute force, and after the coup d'etat of July 3, 1907, also close the page of the revolution.

Գ ր ա կ ա ն ու թ յ ու ն

1. Ա.Տ.-Ա., Ալեքսանդրապոլի բանտից // «Կայծ» օրաթերթ, Թիֆլիս, 1906, N 35, 7 յուլիսի:
2. Ա.Տ.-Ա., Նամակ Ալեքսանդրապոլից // «Կայծ» օրաթերթ, Թիֆլիս, 1906, N 7, 23 ապրիլի:
3. Ա.Տ.-Ա., Նամակ Ալեքսանդրապոլից // «Կայծ», օրաթերթ, Թիֆլիս, 1906, N 35, 7 յուլիսի:
4. Ալեքսանդրապոլի Ռ.Ս.Դ.Բ.Կ. կազմակերպության թռուցիկը // «Կայծ» օրաթերթ, Թիֆլիս, 1906, N 36, 9 յուլիսի:
5. Աղայան Ծ., Հայաստանը 1905-1907թթ. ռևոլյուցիայի տարիներին // «Ռևոլյուցիոն շարժումները Հայաստանում ռուսական առաջին ռևոլյուցիայի տարիներին (հոդվածների ժողովածու), Երևան, «Երևանի համալսարան» հրատ., 1955:
6. Աղայան Ծ., Ռևոլյուցիոն շարժումները Ալեքսանդրապոլում 1905-1907թթ., Երևան, ՀՄՍՌ քաղաքական և գիտական գիտելիքների տարածման ընկերության հրատարակություն, 1955, էջ 1-46:
7. Ավետիսյան Վ., Մի էջ Հայաստանի բանվորական շարժումների պատմությունից, Երևան, ՀՄՍՌ ԳԱ հրատ., 1961:
8. Արզումանյան Մ., Բոլշևիկների գործունեությունը և ռևոլյուցիոն շարժումները Հայաստանում 1907-1917թթ., Երևան, ՀՄՍՌ ԳԱ հրատ., 1959:

9. Ենգոյան Փ., Ռևոլյուցիոն շարժումները Ալեքսանդրապոլում 1905-1907թթ. // «Ռևոլյուցիոն շարժումները Հայաստանում 1905-1907թթ.», Հոդվածների ժողովածու, Երևան, «Երևանի համալսարան» հրատ., 1955, էջ 155-168:
10. Երևանի Դումայի որոշումները // «Մշակ» օրաթերթ, Թիֆլիս, 1905, N 64, 7 ապրիլի:
11. Ընկեր, Դարբին բանուրների պահանջները // «Կեանք», Թիֆլիս, 1906, N 15, 24 յունիսի:
12. Խաժ. Ա., Նամակ Ալեքսանդրապոլից//«Մշակ», օրաթերթ, Թիֆլիս, 1895, N 88, 5 օգոստոսի:
13. Կովկասեան կեանք // «Նոր խօսք» օրաթերթ, Թիֆլիս, 1906, N 1, 18 օգոստոսի:
14. Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆոնդ 41, ցուցակ 1, գործ 771, թ. 6:
15. Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆոնդ, 103, ցուցակ 1, գործ 165, թ. 116:
16. Համբարյան Ա., Մուրադյան Ա., Միմոնյան Ա., Արևելյան Հայաստանի պրոլետարիատի պատմություն, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1988:
17. Հարությունյան Գ., Ռևոլյուցիոն շարժումները Հայաստանում 1905-1907թթ., Երևան, «Հայպետհրատ», 1956:
18. Հրանդ, Գործադուլները Ալեքսանդրապոլում//«Կեանք», Թիֆլիս, 1906, N 14, 17 յունիսի:
19. Յ.Մ., Նամակ Ալեքսանդրապոլից // «Կայծ» օրաթերթ, Թիֆլիս, 1906, N 30, 25 յունիսի:
20. Նամակ Ալեքսանդրապոլից //«Կայծ» օրաթերթ, Թիֆլիս, 1906, N 35, 7 յունիսի:
21. Վրաստանի կենտրոնական պետական պատմական արխիվ (ՎԿՊՊԱ), ֆոնդ 27, ցուցակ 1, գործ 192, թ. 35:
22. Վրաստանի պատմության կենտրոնական արխիվ (ՎՊԿԱ), ֆոնդ. 26с, ցուցակ 1, գործ 6, թ. 3:
23. Վրաստանի պատմության կենտրոնական արխիվ (ՎՊԿԱ), ֆոնդ 39, ցուցակ 1, գործ 2555, հ. 8, թ. 195:
24. Всероссийская политическая стачка в октябре 1905 г. // Документы и материалы. Ч. I. Под ред. Спиридонова И.В. Москва.-Л. «Изд-во Акад. наук СССР». -1955.
25. Высший подъем революции 1905-1907 гг. Вооруженные восстания. Ноябрь-декабрь 1905 г. Ч. 1. М. «Изд-во Акад. наук СССР». -1955.
26. Памятная книжка Эриванской губернии на 1908 год. Ведомость о движении арестантов в Эриванской губернии за 1906 год. Подъ ред. В.Е. Василева. Эривань. «Изд. Эриванского Губернского Статистического комитета». -1908.
27. Панкратова А.М. Первая русская революция 1905-1907гг. Москва. «Госполитиздат». -1951.
28. Революционное движение в Армении в 1905-1907 гг. // Сборник материалов и документов. Ереван. «Айпетрат». -1955.
29. Революция 1905 г. в Закавказье (Хроника событий, документы и материалы). Тифлис. «Госполитиздат». -1926.
30. Список фабрик из заводов Российской Империи. Под ред. Варзара В.Е. СПб. «Типография Торговли и Промышленности». -1912.

Ընդունվել է՝ 09. 04. 2021

Գրախոսվել է՝ 01. 05. 2021

Հանձնվել է տպ.՝ 21. 06. 2021

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Արմեն ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ՝ պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ,
ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի տնօրեն,
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող,
Էլ. հասցե՝ a.hayrapetyan@shirakcenter.sci.am